

گزیده

مآخذشناسی نقش زمان و مکان در فقه

محمد نوری

دوری فقیهان از مقتضیات زمان و مکان توجه ابن خلدون را جلب کرده و طی یک فصل، به بررسی آن پرداخته است. چکیده این کاوش از این قرار است: غور در مسائل نظری و قیاسها و استدلالهای فقهی و دوری از جزئیات و امور خارجی، موجب گسستگی از واقعیات اجتماعی شده و اگر به سیاست که یک فن واقعگراست وارد شوند، دچار اشتباه خواهند شد.

- الهامی، داود. «کوشش برای هماهنگی دین با مسائل روز». اسلام دین جهانی و جاودانگی. قم: دارالتبلیغ، بی تا، ص ۱۷۷-۱۷۹.

تفکر انطباق دین با مقتضیات زمان، اندیشه ای است که در دوره بیدارگری و احیای اسلامی پدیدار گشت. اولین جرقه های آن در ذهن محمد عبده و سید جمال الدین اسدآبادی درخشید و در مصر توسط عالمان الازهر، مانند شلتوت، تداوم یافت.

- برهانیان، عبدالحسین. زمان و مکان در اجتهاد. مدرسه عالی شهید مطهری، ۱۳۶۹-۷۰.

این اثر، پایان نامه کارشناسی ارشد مؤلف است که در تبیین دیدگاه امام (ره) نگارش یافته و فراهم آمده از پنج فصل است. کلیات، عوامل مؤثر در تحول اجتهاد، تأثیر و تغییرات زمان و مکان در اجتهاد، موارد تأثیر زمان و مکان در اجتهاد، نسخ

شناخت منابع گام آغازین و شرط لازم در پژوهش است. بدون دستیابی به منابع پژوهش و کاویدن پژوهشها و منابع و متونی که در سامان دادن پژوه یکار می آید، موضوعی را پرداختن بی گمان از استواری لازم برخوردار نخواهد بود، از این روی کتابشناسی و بازشناسی و تدوین منابع در جهت یاری رسانی به پژوهشهای از تلاشهای سودمند و ستونی در مسیر تحقیق است. آنچه اینک عرضه می شود گزیده مآخذشناسی «نقش زمان و مکان در فقه» است که مجموعه ای از مقاله ها و کتابها و پژوهشهای سامان یافته در این باره را بگونه ای توصیفی گزارش کرده است.

کتابها

- ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد. «در میان افراد بشر فقیهان از همه کس از امور سیاست دورترند». مقدمه ابن خلدون، جلد دوم. ترجمه محمد پروین گنابادی. تهران: ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۹. ص ۱۱۴۶-۱۱۴۸.

۱۳۴۹) منتشر شده است.

- حنفی، حسن. التراث والتجديد (عربی). چاپ اول: قاهره، المركز العربي للبحث والنشر، ۱۹۸۰ م.
- خان، وحیدالدین. الاسلام والمصر الحديث (عربی). ترجمه قطر الاسلام خان. بیروت: دارالنفائس، ۱۹۸۶ م. ۱۵۷ ص.

- داوید، رنه. «انطباق حقوق اسلامی با دنیای جدید». در مجموعه نظامهای بزرگ حقوقی معاصر. ترجمه حسین صفایی و دیگران. تهران، نشر دانشگاهی، ۱۳۶۴، ص ۴۵۵-۴۶۲.
نویسنده که از حقوقدانان فرانسوی است، فصل اول از بخش چهارم این کتاب را به حقوق اسلامی اختصاص داده و ذیل سه عنوان «اساس تغییر ناپذیر حقوق اسلامی»، «انطباق حقوق اسلامی با دنیای جدید» و «حقوق کشورهای اسلامی»، به بررسی پرداخته است. در عنوان دوم به مکانیسم انطباق فقه اسلام با دنیای جدید می پردازد. وی تأکید دارد که فقه اسلامی به گذشته تعلق ندارد و در عصر حاضر در کشورهای اسلامی مورد قبول است. آنگاه شیوه ها و ابزارهایی که فقه را در عصرهای مختلف فعال می سازد مورد بررسی قرار داده و چهار شیوه و ابزار را برشمرده است: استمداد از عرف و عادت، استفاده از قرارداد، حیل های حقوقی و مداخله حاکم.

شارع امضاءکننده بسیاری از رویه های عرف بوده است، عرف متحول در چهارچوب ضوابط اسلامی، مورد قبول است. دومین شیوه بیانگر ضیق دامنه احکام ضروری است که بدین وسیله با خلوقوانین، انسانها می توانند به وضع قوانین و ایجاد قرارداد بپردازند. حیل های حقوقی (تغییر عنوان) و بالاخره حاکم با اختیارات خود، ابزارهای خوبی برای فعال سازی فقه در عرصه های اجتماعی در اختیار دارد.
- الدرینی، محمد فتیح.

۱- «الجمود الفقهي والتعصب الملهي» (عربی). بحوث مقارنة في الفقه الاسلامي واصوله، جلد اول: بیروت، الرسالة، ۱۴۱۴ ق. ۱۰۸۷۱ ص.

از آنجا که روح دین اسلام با جمود و تعصب ناسازگار است، قادر به گره گشایی از مشکلات عصرهای مختلف و پاسخگویی به نیازهای دوره های گوناگون است. نویسنده تأکید دارد که اجتهاد، قرآن و تسامح از عناصری است که فقه را با زمانها انطباق می بخشد.

۲- «استمرارية صلاحية الاسلام دينا وتشریما لكل زمان ومكان» (عربی). دراسات وبحوث في الفكر الاسلامي المعاصر، جلد دوم. دمشق، دار قتیبه، ۱۴۰۸ ق. ص ۴۶۵-۴۶۸.

شرايع و علل تغيير مقتضيات بشر.

- البوطی، محمدسعید رمضان. «مجممل الشبهات التي تثار حول تطبيق الشريعة الاسلامية في العصر الحديث» (عربی). العوده الى الاسلام، دمشق: الرسالة، ۱۴۱۳ ق. ص ۸۹-۹۳۸.

- تفاحه، احمد زکی. «صلاحية التشريع الاسلامي لتطبيق لكل زمان ومكان» (عربی). الاسلام والحكم. بیروت، دارالتعارف للمطبوعات، بی تا، ص ۲۲۷-۲۹۷.

احکام اسلام نه مطلقاً متغیر و نه مطلقاً ثابتند، بلکه برخی از آنها ثابت و برخی دیگر تغییرپذیرند. تغییر و تطور احکام، به دلیل تطور زمان و پیش آمدن حوادث مختلف است.

- جمال، احمد محمد. «حول تغير الاحكام بتغير الزمان». البعث الاسلامی، جلد نوزدهم، ش ۵. ص ۶۱-۶۴.

- جناتی، محمد ابراهیم. «نقش زمان و مکان در اجتهاد». ادوار اجتهاد از دیدگاه مذاهب اسلامی. چاپ اول: تهران، کیهان، ۱۳۷۲، ص ۴۳۵-۴۷۹.

موارد و نمونه های تأثیر زمان و مکان در اجتهاد مورد بررسی قرار گرفته است. نویسنده قایل به تأثیر بی واسطه زمان و مکان در ناحیه ملاکها و موضوعات احکام فقهی و نه در ناحیه خود احکام یا در منابع و ادله است. از این رو زمان و مکان را صرفاً در «اجتهاد تفریعی و تطبیقی» مؤثر می داند. تغییر موضوعات یا تغییر ویژگیها و شرایط آنها، احکام جدیدی می طلبد که مجتهد با تکیه بر مصادر فقهی ارائه می نماید.

- جیب، ه. ا. ر. «مبادئ الروح المعصرية، الديانة المتجددة، القانون والمجتمع» (عربی). الاتجاهات الحديثة في الاسلام. ترجمه هاشم الحسینی. بیروت، دارالمکتبه الحیاة، ۱۹۶۶ م، ص ۶۷-۱۴۳.

- حسن، حسن عباس. «التطور والتحول» (عربی). الصیاعة المنطقية للفکر السياسي الاسلامي. بیروت، الدار العالمية، ۱۴۱۲ ق. ص ۶۹-۸۰.

- حسین، محمد الخضر. الشريعة الاسلاميه صالحة لكل زمان ومكان. (عربی). قاهره، ۱۳۹۱ ق.

چکیده این کتاب تحت عنوان مزبور به صورت مقاله در مجله نور الاسلام (قهره)، مجلد اول، ش ۳ (ربیع الاول

دمشق، دارالفکر، ۱۴۰۶ق. ص ۱۱۱۶-۱۱۱۸.

احکام به سبب تغییر عرف، مصالح اجتماعی و مردم، یا به سبب پیدایش ضرورتها و یا ظهور سازمانهای جدید، تغییر می یابند؛ اما این مربوط به احکام اجتهادی و معاملات است و احکام عبادی تغییر ناپذیر است.

- الزین، سمیح عاطف. «الاسلام ثابت لایتغیر ولا یتطور بتغییر الزمان والمکان» (عربی). الاسلام وثقافة الانسان. بیروت، دارالکتاب اللبنانی، ۱۳۹۳ق. ص ۳۱۶-۳۱۹.

بر عدم تغییر و ثبات شریعت و احکام فقهی تأکید دارد.

- ساکت، محمد حسین. «اجرای قواعد حقوق در مکان و زمان». دیباچه ای بر دانش حقوق، مشهد، انتشارات نخست، ۱۳۷۱. ص ۳۸۷-۴۰۰.

مهمترین مطالب این بخش عبارتند از: اصل محلی و اصل شخصی بودن قانون؛ فوریت قانون، حاکمیت قانون، نسبت به آینده، قدرت قاعده حقوقی در چه زمانی پایان می پذیرد؟ از آنجا که قانون و احکام فقهی حداقل در اجتماعات هم نسخ هستند، این موارد در مورد احکام نیز جاری است.

- ستاد بزرگداشت سالگرد شهادت آیت الله مطهری (ره). نگاه تحلیلی به اسلام و مقتضیات زمان. تهران، سازمان تبلیغات اسلامی، ۱۳۷۳، ۴۵ص.

جزوه ای فراهم آمده از این عناوین است: رابطه عقل و علم با دین، مذاهب چهارگانه تسنن و عقل و علم، اشاعره، معتزله و اخباریها، مشروطه عقل با تعبد، انقلاب اسلامی عقل یا تعبد؛ ولایت فقیه یا ولایت متخصص، اجتهاد و انطباق، اصول ثابت و متغیر، ابزار انطباق، اصل مصلحت، اختیارات حاکم، اجتهاد قوه محرکه اسلام.

- سروش محلاتی، محمد. «امام و نقش زمان و مکان در اجتهاد». آفتاب تابان (ویژه سومین سالگرد رحلت حضرت امام خمینی (ره)، روزنامه جمهوری اسلامی). خرداد ۱۳۷۱، ص ۴۳-۵۱.

این نوشته، شامل بررسی دیدگاههای امام (ره) در مبحث تأثیر زمان و مکان است.

- سلام، رفعت. بحث عن التراث العربی، نظرة نقدية منهجية (عربی). القاهرة: الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۹۰م. ص ۳۴۳.

سه بخش این کتاب با عناوین: «الثابت والتحول»، «التراث والتجديد» و «جدل التراث والواقع»، درباره مناسبات تحولات زمان و تغییر مقتضیات عصرها با اصول ثابت دین و فقه است. - شفايي، محسن. اسلام و قانون مرور زمان. چاپ دوم:

- الدسوقي، محمد والجابر، امينه. «عوامل النهضة الفقهية الحديثة». مقدمة في دراسة الفقه الاسلامي. الدوحة (قطر): دارالثقافة، ۱۴۱۱ق. ص ۲۸۳-۳۰۲.

بررسی جامعه شناسانه فرایند فقه اسلامی تحت عناوین زیر بررسی شده است: گذشته فقه اسلامی و جامعه های اسلامی، وضعیت بحران کنونی فقه، عوامل و موجبات پیدایش نهضت فقهی جدید، نمودهای این نهضت، ابداع شیوه های جدید برای اصلاح فقه و آینده فقه.

- دفتر همکاری حوزه و دانشگاه. «کلی و دائمی بودن قاعده حقوقی». درآمدی بر حقوق اسلامی، جلد اول: قم، انتشارات اسلامی، ۱۳۶۴، ص ۲۴۵-۲۵۰.

برخی حقوقدانان یکی از ویژگیهای قاعده حقوقی را کلیت و دوام آن دانسته اند؛ یعنی استیعاب بر همه افراد و زمانها داشته و به عبارت دیگر، در قالب قضیه حقیقیه نه به نحو قضیه خارجیه بیان شده است. مؤلفین ویژگی کلیت و دوام را برای غالب قواعد حقوقی پذیرفته اند، اما نه برای همه آنها. نظریه کلی و دائمی دانستن قضایای فقهی موجب تصلب و عدم انعطاف پذیری آن خواهد شد.

- الرافعی، مصطفی. الاسلام و مشکلات العصر (عربی). بیروت، الشركة العلمية للكتاب، ۱۹۸۷م. ۳۰۹ص.

اینکه اسلام تا چه اندازه در برطرف کردن مشکلات عصر توفیق عملی و نظری داشته، مورد بررسی قرار گرفته و در ضمن نقش فقه نیز مورد پژوهش واقع شده است.

- رهبر، محمدتقی. «قوانین اسلام و انطباق با زمان». قصاص رمز زندگی. تهران، بنیاد بعثت، ۱۳۶۰، ص ۳۹-۴۶.

بخش چهارم این کتاب با عنوان مزبور، رابطه قوانین فقهی با پیشرفت زمان را بررسی کرده است. قوانین اسلام را بدون تغییر و جاودانه می شمارد. اگر قانونی در زمانی ناموجه و نامفهوم بنماید، نه به دلیل نامطلوب بودن آن قانون، بلکه به دلیل عدم بلوغ فکری و نقصان رشد انسان است. بنابراین احکام الهی فراتر از زمان و مکان است.

- الزحیلی، وهب. «تغییر الاحکام بتغییر الزمان او تغیر الفتوی بتغییر الزمان». (عربی). اصول الفقه اسلامی، جلد دوم.

دیگر، در صدد ارائه جریان سومی در فقه شیعه به نام فقه گویاست. وی معتقد است با فقه گویا مشکلات برطرف می شود.

- صافی، لطف الله. الاحکام الشرعية ثابتة لا تتغير (عربی). قم، دارالقرآن الکریم، ۱۴۱۲ق. ۴۰ص.

مؤلف از موضع مخالفت با تغییر شریعت و احکام دین به تبیین ثبوت و جاودانگی شریعت می پردازد. البته خلاصه این جزوه در شماره نخست مجله رساله الثقلین آمده است.

- صانعی، پرویز. «ثبات و تغییر قوانین». حقوق و اجتماع، جلد اول. تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۷، ص ۱۴۶-۱۶۴.

از نگاه حقوقی به بررسی تحول قوانین و موجبات این تحول می پردازد.

- صعب، حسن. الاسلام تجاه التحلیات المصرية (عربی). چاپ اول: بیروت، ۱۹۸۵م.

- طباطبایی، سید محمدحسین. «اسلام و نیازمندی های انسان معاصر». مجموعه مقالات و پرسشها و پاسخها. به کوشش هادی خسروشاهی، جلد اول. [تهران]، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۱، ص ۴۷-۸۶.

- العبادی، عبدالله. تقديم طاعة علی اخرى او تركها نظراً للزمان والمكان والاحوال (عربی). الدوحة، دارالثقافة، ۱۹۹۲م. ۲۵۰ص.

- عبدالحمید، محسن. منهج التغيير الاجتماعی فی الاسلام (عربی). بغداد، مكتبة القدس، [۱۴۰۲ق]. ۱۵۷.

فراهم آمده از شش فصل است، شامل: جامعه شناسی و تحولات اجتماعی، اسلام و تغییر جامعه، طرح و زمینه تغییر اجتماعی اسلام، اهداف تغییر جامعه در اسلام، موجبات عدم تحول اجتماعی در جهان اسلام، شیوه تحول اجتماعی در اسلام.

- عبدالقادر، محمد احمد. بین الاصله والمعاصرة (عربی). اسکندریه، دارالمعرفة الجامعية، ۱۹۹۴م. ۴۸۰ص.

- عدالت پور، حسینقلی. العشادی، محمد سعید. اصول الشريعة (عربی). بیروت-قاهره. المكتبة الثقافية-سینا للنشر، ۱۴۱۲ق.

برای انطباق و تطبیق شریعت، با مباحث و مسائل جدی بین المللی، جنایی، اقتصادی و ... به تبیین اصول پرداخته تا با تمسک به آنها این انطباق، به سهولت انجام پذیرد.

- العمری، نادیه شریف. «تغییر الفتوی بتغییر الازمة والامکنة» (عربی). الاجتهاد فی الاسلام. بیروت، الرساله، ۱۴۰۶ق. ۲۴۶-۲۵۴ص.

تهران، مرکز نشر کتاب، ۱۳۴۵، ۲۲۱ص.

تأثیر گذشت زمان در تعویض و تبدیل احکام جنایی و جزایی از دیدگاه فقه اسلامی مورد بررسی قرار گرفته است.

- شلی، احمد. موسوعة النظم والحضارة الاسلامیة (۶) المجتمع الاسلامی (عربی). چاپ ششم: قاهره، مكتبة النهضة المصرية، ۱۹۸۶م. ۲۵۲ص.

اسلام دین همه زمانها و مکانها و پاسخگو به نیازهای مردم است.

- شلی، محمد مصطفی. الفقه الاسلامی بین المثالیة والواقعیة (عربی). بیروت، الدار الجامعية، ۱۹۸۲م. ۲۵۲ص.

تعبیر دیگر برای مبحث فقه و زمان، مثالیه و واقعیه است که توسط متفکرین عرب مورد استفاده قرار گرفته است. مثالیه یعنی خیال پردازی و ایده آلیستی فکر کردن، در مقابل واقعیه و توجه به واقعیات و حقایق اجتماعی و انسانی. نویسنده با این گرایش که فقه اسلامی انعطاف پذیر و واقعگراست به تحلیل عناصر و اهرمهایی که فقه را سیال و متغیر ساخته، می پردازد.

البته در خلال این تحلیلها، به مثالها و مصداقهای عینی هم عنایت شده است. کتاب حاضر ابتدا به تعریف واقعیه و واقعگرایی فقه پرداخته و شبهات عدم انعطاف فقه را پاسخ گفته است. پس از آن سه بخش کتاب آمده است: بخش اول عهده دار تبیین سه نکته است: تعامل ارزشهای اخلاقی متحول با احکام فقهی، تأثیر عرف در تغییر احکام، تأثیر عقل در تغییر احکام فقهی. بخش دوم تحلیلی است از مصادر و منابع فقه با توجه به اینکه آن منابع چه نقشی در انعطاف پذیری فقه ایفا می نماید. بخش سوم به کارآمدی و توفیق نظری و عملی فقه در زمان حاضر در عرصه های مختلف حیات انسان، مانند معاملات ربوی، حدود و تعزیرات پرداخته است.

- صادقی، محمد. فقه گویا یا فقه سستی، فقه پویا یا ...؟ قم: انتشارات جامعه علوم القرآن، بی تا، ۱۰۰ص.

نویسنده معتقد است که توانمندی و کارآمدی فقه در پاسخگویی به نیازهای زمان، نه با فقه سستی و نه با فقه پویا امکان پذیر است. از این رو وی با نقادی فقه سستی و فقه پویا، به دلیل عدم اتکای آنها به قرآن به عنوان مصدر اول و عنایت به منابع

گونه مانع شناسی نقش زمان و مکان بر فقه

است: قانون از چه لحظه ای قابل اجراست؟ در چه زمانی سلطه و اقتدار قانون پایان می پذیرد؟ و قانون آیا ناظر به آینده است؟ همین سؤالات در باب احکام فقهی نیز جاری است.

- متولی، عبد الحمید. *ازمة الفكر السياسي في العصر الحديث* (عربی). قاهرة، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۵ م. ۳۱۴ ص.

تفکر اسلامی، بویژه در بُعد فقهی آن در عصر حاضر، با بحران مواجه است! از مظاهر این بحران عدم توانمندی و کارآمدی فقه مقتضیات این عصر است. از این رو کشورهای اسلامی، قانون اساسی و قوانین دیگر خود را از منابعی غیر از فقه اسلامی اخذ می کنند. مطالب این کتاب در سه قسمت تنظیم شده است: بررسی این بحران و نمودهایش، بررسی علل و موجبات آن و بالاخره راههای علاج و چاره جویی آن. در این چاره جوییها به عصری بودن فقه توجه شده است.

- محمصانی، صبحی.

۱- «ملائمة الشريعة لحاجات العصر الاجتماعية» (عربی). الثقافة الاسلامية والحياة المعاصرة. گردآورده محمد خلف الله. قاهرة. مكتبة المنهضة المصرية، ۱۹۶۲ م. ص ۱۶۱-۱۸۳.

۲- «منابع خارجی قانونگذاری». فلسفه قانونگذاری در اسلام. ترجمه اسماعیل گلستانی. چاپ دوم: تهران، امیرکبیر، ۱۳۵۸، ص ۱۸۵-۲۵۰.

در باب چهارم این کتاب (منابع خارجی قانونگذاری)، طی پنج فصل، به بررسی چگونگی و چرایی تحول احکام و قوانین در زمانها و مکانهای مختلف پرداخته شده است. این باب با این جمله آغاز می شود: «چون شریعت اسلامی الهی است، باید در زمینه تغییر قوانین و سازگاری آنها بر طبق مقتضیات زمان و مکان و نیازمندیهای اجتماعی دقت بیشتری کرد.»

از دیدگاه وی احکام منقسم به دو نوع فردی و اجتماعی است که دسته اول از بحث تحول خارج و دسته دوم بر پایه مصالح و عقل استوار است. مصلحتهای اجتماعی به موازات تحولات اجتماعی تغییر می پذیرد، از این رو احکام نیز تغییر می یابند. بنابراین تحول قوانین و احکام با توجه به سه متغیر «حکومت اسلامی»، «عرف» و «شیوه های تطبیق قوانین» (حیله های شرعی) در سه بخش مورد بررسی قرار گرفته است.

۳- *مقدمة فی احیاء علوم الشریعة*. عربی. بیروت، ۱۹۶۲ م. - مدرسی طباطبایی، حسین. «ضرورت احیاء فقه اسلامی». در کتاب زمین در فقه اسلامی، جلد اول: تهران، نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۶۲، ص ۹-۲۰.

احیای فقه به نزدیکی آن به حقوق و مجهز شدن به متد و

شریعت اسلامی صلاحیت انعطاف با همه زمانها و مکانها را دارد؛ چون موضوعات را به عرف احاله می دهد و پس از اخذ رأی عرفی، به استنباط فتوای پردازد. از این رو جایز نیست که مفتی فتوای زمان گذشته را در زمان حال تکرار کند.

- فصاحت، احمد. *تأثیر زمان در عقیدت از نظر مذاهب خمسة اسلامی*. پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، تهران: ۱۳۵۱، ۱۳۷ ص.

- فضل الرحمن. *الاسلام و ضرورة التحديث* (عربی). بیروت: دارالساقی، ۱۹۹۳ م. ۲۴۳ ص.

ضرورت توجه به مسائل مستحدث، خصوصاً در دوره جدید توسط دینداران و فقیهان.

- فزاد، نعمت. *الاسلام و انسان العصر* (عربی). [قاهره]، مكتبة غریب، [۱۹۹۰ م]، ۱۳۵ ص.

- القرضاوی، یوسف. *الاجتهاد فی الشریعة الاسلامیة* (مع نظرات تحلیلیه فی الاجتهاد المعاصر). الطبعة الثانية، کویت، دارالقلم للنشر والتوزیع، ۱۴۱۰/۱۹۸۹، ۲۱۳ ص.

- قطب، محمد. *اسلام و تحولات زندگی*. ترجمه محمد علی عابدی. چاپ اول: تهران، مؤلف، ۱۳۵۱، ۶۱۲ ص.

این اثر، ترجمه کتاب *التطور والشیاب فی الحیاة البشریة* است. نویسنده با طرح شواهد تاریخی و مطالب دینی، خواهان بررسی این نکته است که: چیره شدن تفکر تحول طلبی در اروپا، هیچ چیز را ثابت نداشتن، حتی دین و معنویات است. با ورود این طرز تفکر به جامعه های اسلامی، امور ثابت که ارکان زندگی بشر هستند، در معرض خطر قرار گرفته است. از این رو باید از افراط و تفریطها اجتناب کرد و به طور معقول اسلام را با زمان همگام ساخت.

- کاتوزیان، ناصر. «قلمرو زمانی و مکانی حقوق». مقدمه علم حقوق و مطالعه در نظام حقوقی ایران. تهران، مدرس، ۱۳۶۹. ص ۲۳۷-۲۶۲.

ضمن دو مبحث «قلمرو حقوق در مکان» و «قلمرو حقوق در زمان» به نقش آفرینی این دو در حقوق می پردازد. گرچه منظر نویسنده حقوقی صرف است، ولی رهیافتهای خوبی برای فقه و زمان دارد. مبحث دوم در صدد پاسخگویی به این سه سؤال

الشريعة». عربی. الاجتهاد. قاهرة، الهيئة المصرية، ۱۹۸۷ م. ص ۱۲۵-۱۴۵.

احکام به تبع تغییر زمان و مکان و تحول مصالح و شرایط تغییر پذیر است و این را می توان مراعات اقتضای حال نامید. مؤید این، نزول تدریجی شریعت طی بیست و سه سال است. وظیفه رهبران دینی، وضع احکام با توجه به مصالح مسلمین است. این وظیفه سیاست شرعی نامیده می شود. - یزدی، محمد. اسلام همگام با زمان. تهران، مؤسسه ملی، ۱۳۵۴، ص ۹-۵۱.

کتاب شامل این عناوین است: گذشت زمان و قوانین، مقصود از زمان، قوانین ثابت روانی، تأثیر زمان بر قوانین فطری، اساس ثابت فطرت، اسلام همراه با زمان. - یوسف علی، علی. الاسلام ومشكلات العصر (عربی). بیروت، دار ابن زیدون، ۱۹۸۵ م. ۱۰۸ ص.

مقاله ها

- آذری قمی، احمد. «نقش زمان و مکان در اجتهاد احکام شرعی». روزنامه رسالت، ۲۷ آبان ۱۳۷۱، ش ۱۹۸۳، ص ۱.

- اتای، حسین. «حول الاسلام فی الزمان والمكان» (عربی). مجلة المسلم المعاصر، سال نهم، ش ۳۳ (۱۱ و ۱۲) / ۱۹۸۲-۱۹۸۳ (م). ص ۱۲۳-۱۳۰.

- نامعلوم. «انطباق با زمان». روزنامه سلام، ۲۱ خرداد ۱۳۷۰، ش ۱۱، ص ۸.

دین اسلام دارای راز و رمزهایی است که دارای خاصیت انطباق با پیشرفتهای زمان است.

- ایزدپناه، عبدالرضا. «فقه ناب». کاوشی در فقه و علوم وابسته آن. کتاب اول، قم، مجله حوزه، بهمن ۱۳۷۲، ص ۲۷-۲۸.

همساز بودن فقه اسلامی با فطرت و نیازهای آدمی از گهواره تا گور، تحت عنوان ذیل مورد بررسی قرار گرفته است: اسلامی شدن نظام و رسالت حوزه ها، راههای کارآمد کردن فقه، سیستمی کردن اجتهاد با غنی کردن دستگاه استنباط، پیرایش و افزایش علم اصول، نگاهی دیگر به منابع اجتهاد، سبک استنباط، تأسیس قواعد اجتهاد و فقه، بازنگری علم الحدیث، موضوع شناسی، فقه و پیشرفت علوم.

- بتام جرمی. «تأثیر زمان و مکان در قوانین». ترجمه زین الدین کیانی نژاد. مجلة کانون وکلاء، سال ششم، ش ۳، آذر دی ۱۳۳۳، ص ۴۷-۵۰. سال هفتم، ش ۱-۶، بهمن ۱۳۳۳-دی ۱۳۳۴. سال هشتم، ش ۲-۶، فروردین-اسفند ۱۳۳۵.

اسلوب جدید بستگی دارد. این نوشتار در واقع بیانگر مکانیسم و چگونگی کارآمدی فقه در پاسخ به نیازهای زمان است.

- مطهری، مرتضی. اسلام و مقتضیات زمان، دو جلد. تهران، صدرا، ۱۳۶۲-۱۳۷۰. ۲۴۳-۲۵۸ ص.

شامل سخنرانیهای نویسنده، پس از ۱۳۵۰ و از اولین و متقن ترین نوشته هایی است که در ایران به این بحث پرداخته است. مقدمه را چنین آغاز کرده است: «برای روشنفکر مسلمان در عصرها مهمترین مسأله اجتماعی اسلام، مقتضیات زمان است». شهید مطهری با توجه خاصی به حقیقت تحولات اقتضات اجتماعی، بقا و ماندگاری دین را در گرو همگامی با این تحولات و پاسخگویی به آن اقتضات می داند. راه حلی که وی برای حیات و فعال بودن دین پیشنهاد می کند، اجتهاد مستمر فقیهان در رخدادهای جدید بر مبنای عناصر ثابت دین است. مفاهیمی همچون خاتمیت، نسخ، نسبیت و اطلاق قضایای دینی، عقل، مصالح و مفساد و باید و نبایدها، مناط احکام را به مدد طلبیده تا نظریه اجتهاد را برابر تر عرضه بدارد.

جلد دوم کتاب عمده تانقادی دیدگاههای جبرگرایی خصوصاً جبرگروی تاریخی است که جوهره آن عدم اعتقاد به عناصر ثابت و حقانیت نوگرایی افراطی است. ترجمه عربی این اثر با عنوان الاسلام و متطلبات العصر، علی هاشم (مشهد، بنیاد پژوهشهای اسلامی، ۱۴۱۱ ق).

- نجومیان، حسین. «لزوم انعکاس مقتضیات زمان در فقه اسلامی». زمینه حقوق تطبیقی، مشهد، جعفری، [۱۳۴۸]. ص ۸۷-۱۱۹.

همه شؤون انسانی، حتی دانشی مانند حقوق، در حال تغییر و تکامل است. مستحدثات جدید اجتماعی، اقتصادی، حقوقی و ... که تعدادی بی شمارند، محتاج دقت نظر فقها و طالب حکم مناسب است؛ از این رو فقه اسلامی باید با شناخت دقیق این مستحدثات به پاسخگویی بپردازد. شورای فقاهت بر مبنای اصل تخصص، راه حلی است که برای انجام این مهم توسط مؤلف پیشنهاد شده است. پیشنهاد دیگر نویسنده اصلاح متد تحقیق در موارد و مباحث حقوقی است.

- النمر، عبدالمنعم. «متی تغییر الاحکام ولماذا؟ ما للسياسة

- حکمت، محمدعلی. «تأثیر تغییر اوضاع و احوال در احکامات و معاملات و قراردادهای بین المللی». مجله حقوقی، ش ۳، ۱۳۷۲.

- الحیدری، کمال. «الثابت والمتغیر فی الاسلام» (عربی). النور، سال چهارم، ش ۴۳، جمادی الثانی و رجب ۱۴۱۵ ق. ص ۳۱-۳۳.

نویسنده در صدد پاسخگویی به این سؤال است که چرا فقه اسلامی از مسائل اجتماعی جدا شده و عمدتاً به مسائل فردی پرداخته است؟ چرا فقه اسلامی به واقعیات موجود در هر زمان توجه نمی کند و فقیهان به زمان و مکان اهمیت نمی دهند؟

پاسخ نویسنده این است که به دلیل سیطره روش ارسطویی (روش قیاسی) بر فقه، فقه عمدتاً با مفاهیم مجرد کلی و غیر عینی سروکار یافته که طبیعت روش ارسطویی است.

نویسنده مدعی است که روش قیاسی، که در فقه به استنباط موسوم است، سیر از قواعد به جزئیات است، در حالی که فقه ایده آل باید با تفحص در جزئیات به استنباط پردازد.

- خلاف بک، عبدالوهاب. «کیف یسایر الفقه الاسلامی تطوّر المسلمین». رسالة الاسلام، سال اول، ش ۲، جمادی الآخر ۱۳۶۸ ق (پیاپی ۲)، ص ۱۴۴-۱۴۹.

- درخشانی، علی اکبر. «نهادهای حقوقی را با یکدیگر و با مقتضیات زمان هم آهنگ کنیم». مجله کانون و کلاء، سال بیست و نهم، ش ۱۴۱ (زمستان ۱۳۵۶)، ص ۲۳-۴۵.

بررسی تنگناهای نهادهای حقوقی در عدم هماهنگی با مقتضیات روز و ارائه راه‌حلهایی برای اصلاح.

- درودی، سعید. «نظام فقهی و توسعه اجتماعی». ایران فردا، ش ۱۳ و ۱۴، شهریور ۱۳۷۳. ص ۲۹-۳۱.

طی چهارم بحث به بررسی مناسبات فقه و تحولات اجتماعی می پردازد. ابتدا دو دیدگاه «جامعیت و کاملیت فقه» و «عدم کارآمدی فقه در عرصه های کنونی حیات بشری» را توضیح داده است. بحث دوم به قلمرو موضوعی فقه و لازمه آن پرداخته است. فقه بیانگر تکالیف شرعی مکلفین است و این تکالیف در روابط انسانی شکل می گیرد. روابط نیز دائماً در حال تحول است، از این رو تکالیف نیز متغیر و متطور خواهد بود.

در بحث سوم، نویسنده کوشیده تا منطقه فراغ (دامنه مباحات) را وسعت بخشیده و واجبات و محرمات را محدود سازد تا بدین وسیله به اختیارات انسانی افزایش دهد. و بالاخره در پایان متذکر شده است که هر اندیشه ای، از جمله اندیشه های فقهی، بازتاب نیازها و تحولات عصر خود است، از این رو در قالب قضایای خارجی، نه حقیقیه، باید بیان گردد.

ترجمه بخشی از کتاب اصول شرایع اثر بتام، فیلسوف انگلیسی است که به بررسی تأثیر و تأثر زمان و مکان از یک طرف و قوانین از طرف دیگر پرداخته است.

- بن عبود، المهدی. «عالمیة الاسلام وشموله تجملاته صالحاً لكل زمان» (عربی). دعوة الحق، سال چهاردهم، ش ۱ و ۲ (ذوالقعدة ۱۳۹۰)، ص ۱۰-۱۳.

البهی، محمد. «الاسلام بین المثالیة والواقع» (عربی). رسالة الاسلام، سال ششم، ص ۱۷۰.

- نامعلوم. «تحلیلی بر موضوع اسلام و مقتضیات زمان از دیدگاه شهید مطهری». روزنامه ابرار، ۷ اردیبهشت ۱۳۷۳.

- عبدالجواد فلاطوری. «پویایی یا تکامل فرق دارد». اندیشه اسلامی، ش ۱۲.

مصاحبه ای است با عبدالجواد فلاطوری درباره پویایی دین و شریعت و چگونگی انطباق آن با زمانهای مختلف.

- توفیق، حوری. «ضرورت همگامی فقه اسلامی با پیشرفتهای تکنولوژیک و پاسخی به مسائل مستحدثه آن». روزنامه کیهان، ۱۱ مهر ۱۳۶۹، ش ۱۴۰۱۳، ص ۲۰.

- جناتی، محمد ابراهیم. «نقش زمان و مکان در اجتهاد» ادبستان، ش ۳۴، ۱۳۷۱، ص ۵۲.

گفتگو با آیت الله محمد ابراهیم جناتی درباره تأثیر و تأثر تحولات دوران و فقه.

- جوادی آملی، عبدالله. «امور ثابت و متغیر حکومت». حکومت در اسلام، مقالات سومین و چهارمین کنفرانس اندیشه اسلامی. تهران، امیر کبیر، ۱۳۶۴، ص ۱۹۰-۲۰۵.

- حجتی کرمانی، محمد جواد. «نقش زمان در تطوّر فقه». روزنامه اطلاعات، ۱۴ تا ۱۴ اسفند ۱۳۷۰، ش ۱۹۵۵۵ تا ۱۹۵۶۵.

- حسینی قائم مقامی، عباس. «نقش دو عنصر زمان و مکان در استنباط». کیهان اندیشه، ش ۳۲، مهر و آبان ۱۳۶۹، ص ۲۷-۵.

تقویت مباحثی همچون بنای عقلا در فقه، خصوصاً بخش معاملات، پیوند زمان-مکان و فقه را قوت می بخشد. از این رو نویسنده به موارد مصادیق و بررسی ماهیت آنها می پردازد.

جهان آرا، بی تا، ص ۷۳-۸۵ و مکتب اسلام، سال دوم، ش ۹.
- الطحان، محمود. «مفهوم التجديد بين السنة النبوية وادعياء
التجديد المعاصرين». (عربی) مجلة الشريعة والدراسات
الاسلامية (كويت)، سال اول، ش ۱، رجب ۱۴۰۴،
ص ۲۱-۵۴.

این اثر حاوی نقد و بررسی دیدگاههای افراطیون تجدّدطلب
در فقه اسلامی، خصوصاً دکتر حسن ترابی، و کتاب وی تجدید
اصول الفقه الاسلامي است. مهمترین مباحث این مقاله عبارت
است از: نصوص تجدّد، اقوال عالمان در تفسیر پاره‌ای از این
نصوص، تعریف تجدّد، تجدّد از دیدگاه معاصرین، حقیقت
نهضت تجدّدطلب در فقه از نگاه رهبران آن، ویژگیهای این
حرکت، حرکت تجدّدطلب در صدر اسلام، گفته‌ها و فتاوی
حسن ترابی در زمینه بازسازی فقه، پیشنهادها و طرحهایی از
بازسازی اسلامی.

۱- «تأثیر زمان در قوانین کیفری» مجموعه حقوقی، سال
چهارم، ش ۱۴، ص ۳۹۹-۴۰۱ و ش ۱۵، ص ۴۲۹-۴۳۳.
۲- «تأثیر زمان در قوانین و حقوق». مجموعه حقوقی، سال
چهارم، ش ۱۳، ص ۳۷۵-۳۷۹.
- فرحات، محمد نور. «الحوار حول تطبيق الشريعة الاسلامية»
(عربی). منبر الحوار، بهار ۱۹۸۹ م.

- فضل الله، مهدی. «الاجتهاد في العصر الحاضر ونموذج
منه». (عربی). الاجتهاد والمنطلق الفقهي في
الاسلام. بيروت: دار الطليعة، ۱۹۸۷ م. ص ۶۹-۸۸.
فقه، با فعال شدن اجتهاد، در عصر حاضر توانایی برآورده
ساختن نیازهای انسانی را دارد. چون اجتهاد عهده دار تطبیق فقه
با مسائل روز هر دوره است. نویسنده ابتدا موجبات انجماد فقه
پس از قرن چهارم قمری و چگونگی احیای مجدد فقه را در
دوره‌های بعدی بررسی کرده است.

- نامعلوم. «فقه تئوری اداره جامعه». حوزه، سال هشتم،
ش ۳، مرداد و شهریور ۱۳۷۰ (پیاپی ۴۵)، ص ۹۹-۱۱۷.
فقه دارای مایه‌هایی است که بالقوه می‌تواند راهنمای فرد و
جامعه باشد، اما اصلاح و تکمیل منطق و روش اجتهاد و توجه
به شناخت درست مسائل روز در باروری این تئوری کمک شایان
دارد.

- فیض، علیرضا. «نقش زمان و مکان در فقه و اجتهاد».
حضور، ش ۶۵ و ۶۶، تابستان و پاییز ۱۳۷۱، ص ۲۲-۲۵.
- القاعود حلمی، محمد. «في الاسلام وقضايا المعصر».
(عربی). دعوة الحق، سال هیجدهم، ش ۷ و ۸ (شعبان-رمضان
۱۳۹۷)، ص ۳۸-۴۳.

- الدواليبي، محمد معروف. «النصوص وتغير الاحكام بتغير
الازمان» (عربی). البعث الاسلامي، جمادى الثانية ۱۳۹۸،
ص ۵۶-۶۶.

- ذاکری، محمدتقی. «دنیای متغیر با قوانین اسلامی چگونه
سازگار است؟». ریشه‌ها، سال اول، ش ۱۰، ص ۲۴-۲۵.

- السامرائی، نعمان. «ملاحظات حول مقال الاسلام في الزمان
والمكان». (عربی). مجلة المسلم المعاصر، سال هشتم،
ش ۳۰ (۴-۱۹۸۲۶م)، ص ۱۳۷-۱۴۸.

- شعبانی، زکی الدین. «مرونة الفقه الاسلامي وابطال دعوى
جموده» (عربی). مجلة الحقوق، سال ششم، ش ۲
(۶/۱۹۸۲م)، ص ۲۱۹-۲۳۳.

- شهاب پور، عطاءالله. «دینی که مطابق با زمان است». مجلة
سالانه معارف جعفری، ذوالقعدة ۱۳۸۳، ص ۱۱۴-۱۲۰.

- صادقی، هادی. «وظایف حوزه‌های علمیه و روحانیت در قبال
انطباق مسایل فقهی با نیازهای جامعه». روزنامه رسالت،
۱۴ اردیبهشت ۱۳۷۱، ص ۴.

- طاهری خرم‌آبادی، حسن. «قوانین ثابت و قوانین متغیر».
ولایت فقیه و حاکمیت ملت. قم، انتشارات اسلامی، بی تا،
ص ۲۷-۶۴.

- طباطبایی، سید محمدحسین.

۱- «آیا اسلام به احتیاجات هر عصری پاسخ می‌دهد؟». فراهایی
از اسلام، قم، جهان آرا، بی تا، ص ۴۷-۷۲.

پیشتر به صورت مقالاتی در مجله مکتب اسلام (سال دوم،
ش ۵-۷، خرداد-مرداد ۱۳۳۹) منتشر می‌شده است.

نگارنده به بررسی عالمانه چگونگی و چرایی پاسخگویی
اسلام به نیازهای اعصار پرداخته است.
چکیده آن در روزنامه جمهوری اسلامی، ۲۵ و ۲۷ آبان
۱۳۷۲، منتشر شده است.

۲- «آیا قوانین اسلام فرسودگی دارد؟». فراهایی از اسلام.
جهان آرا، بی تا، ص ۲۱۱-۲۲۴.

جاودانگی و ابدیت اسلام بررسی شده و در مورد فقه و
شریعت هم قابل توجه است.

۳- «مقررات ثابت و متغیر در اسلام». فراهایی از اسلام، قم،

گزینه‌های فلسفه‌شناسی نقش زمان و مکان در فقه

- مدرس، فخر. «قانون و زمان». مهنامه قضایی، سال نهم، ش ۹۸ (اردیبهشت ۱۳۵۳). ص ۱۱۷-۱۱۸.

در همه جا قوانین برحسب احتیاج زمان وضع می گردد و با مرتفع شدن آن نیازها، قوانین نیز، اعتبار خود را از دست می دهد و مقتضیات جدید، قوانین جدید می طلبد.

- مطلوب، عبدالمجید. «ابطال دعوی جمود الفقه الاسلامی» (عربی). مجلة الحقوق، سال ششم، ش ۲ (۱۹۸۲/۶م)، ص ۲۳۵-۲۴۲.

- مغنیه، محمد جواد. «بررسی جایگاه دو عنصر زمان و مکان در اجتهاد». روزنامه سلام، ۲۰ آذر ۱۳۷۰، ش ۱۶۲، ص ۱۰.

- مکارم شیرازی، ناصر. «مفهوم دقیق تأثیر زمان و مکان در اجتهاد». مسجد، ش ۴، خرداد و تیر ۱۳۷۱. ص ۹-۱۱. ش ۶، آبان-آذر ۱۳۷۱، ص ۸-۱۰.

- مهریزی، مهدی. «نقش زمان و مکان در استنباط». آینه پژوهش، سال سوم، ش ۱۵.

- نامعلوم. «نگاهی به موانع احیاء فقه». حوزه، سال پنجم، ش ۳، مرداد و شهریور ۱۳۶۷ (پیاپی ۲۷). ص ۱۵۵-۱۷۲.

با توجه به این نکته که فقه با بافت کنونی اش، کارایی تام در برآوردن نیازهای حقوقی را ندارد، به موانع عدم کارایی اشاره دارد. عنوان این مقاله عبارتند از: حفظ عوام، ترس از مسخ شدن فقه، دفاع از روابط اقتصادی موجود، شخصیت زندگی.

- نوایی، علی اکبر. «فقه حاکم». اندیشه حوزه، سال اول، ش ۱، تابستان ۱۳۷۴، ص ۵۷-۸۳.

ضوابط و موجبات فقه فعال و کارآمد در عرصه های اجتماعی را به اختصار بررسی کرده است.

- واعظ زاده خراسانی، محمد. «فقه سنتی و پویا و نقش زمان و مکان در آن از دیدگاه امام خمینی (ره)». مشکوة، ش ۲۱، دی ۱۳۶۷، ص ۳۵.

- الهلالی، محمدتقی الدین. «تعالیم الاسلام و مقتضیات العصر» (عربی). دعوة الحق، سال هیجدهم، ش ۳، (ربیع الثانی ۱۳۹۷).

- قربانی، زین العابدین. «عدم انطباق با مقتضیات زمان». مکتب اسلام، سال شانزدهم، ش ۷ و ۸ و ۱۲ و سال هفدهم، ش ۱.

- القرضاوی، یوسف. «الجمع بین الثبات والمرونة». الخصائص العامة للاسلام. قاهرة، وهبة، [۱۳۹۷ق]. ص ۱۹۹-۲۴۰.

اسلام با دو جنبه ثبات و تحول، پویاست. نویسنده ثبات و تغییر اسلامی را در ضمن این عناوین مورد بررسی قرار داده است: ثبات و تحول در مصادر و احکام اسلامی، فقه اسلامی بین ثبات و تطور، منطقه الفراغ، منطقه نصوص مشکوک، تغییر فتوا به تغییر زمان و مکان.

- القرقروری، امین عبدالله. «حقائق عن صلاحية الشريعة الاسلامية لهذا العصر». عربی. البعث الاسلامی، جلد نوزدهم، ش ۴، ص ۶۳-۶۶ و ش ۵. ص ۵۵-۶۰.

- کولسون، ن. ج. «الفقه والتقدم الاجتماعي للمسلمين». في التاريخ التشريع الاسلامي. ترجمة محمد احمد سراج. بيروت: مجد، ۱۴۱۲ق. ص ۲۸۱-۲۹۱.

فقه اسلامی، با توجه به پیشرفت جامعه های اسلامی و اینکه فقه در این جامعه ها در مقام اجرا چه مشکلاتی دارد، مورد تحقیق قرار گرفته است.

- کیانی نژاد، زین الدین. «تأثیر زمان و مکان در قوانین». مجلة كانون وكلاء. سال ششم، ش ۳۹. ص ۴۷-۵۰ و سال هفتم، ش ۴۰-۴۵. و سال هشتم، ش ۴۷-۵۱.

- مجتهد شبستری، محمد.

۱- «دین و فرهنگ در جهان اسلام». نامه فرهنگ، سال چهارم، ش ۴، زمستان ۱۳۷۳. ص ۱۶-۱۷.

درباره چگونگی برخورد اسلام با واقعیت های موجود (فرهنگ موجود) و مواضع طردی و یا هماهنگی مسلمین نسبت به واقعیتها و مقتضیات هر دوره است.

۲- «لزوم ربط دادن فقه اسلامی و همگام کردن آن با علوم جدید توسط فقهاء». کیهان فرهنگی، ش ۱۲، اسفند. ۳۶۶، ص ۱۰.

- محمود، عبدالمجید. «الفقه الاسلامی والتطور الحضاری» (عربی). اضاء الشريعة، ش ۱۴، ۱۴۰۲ق. ص ۲۰۹-۲۴۲.